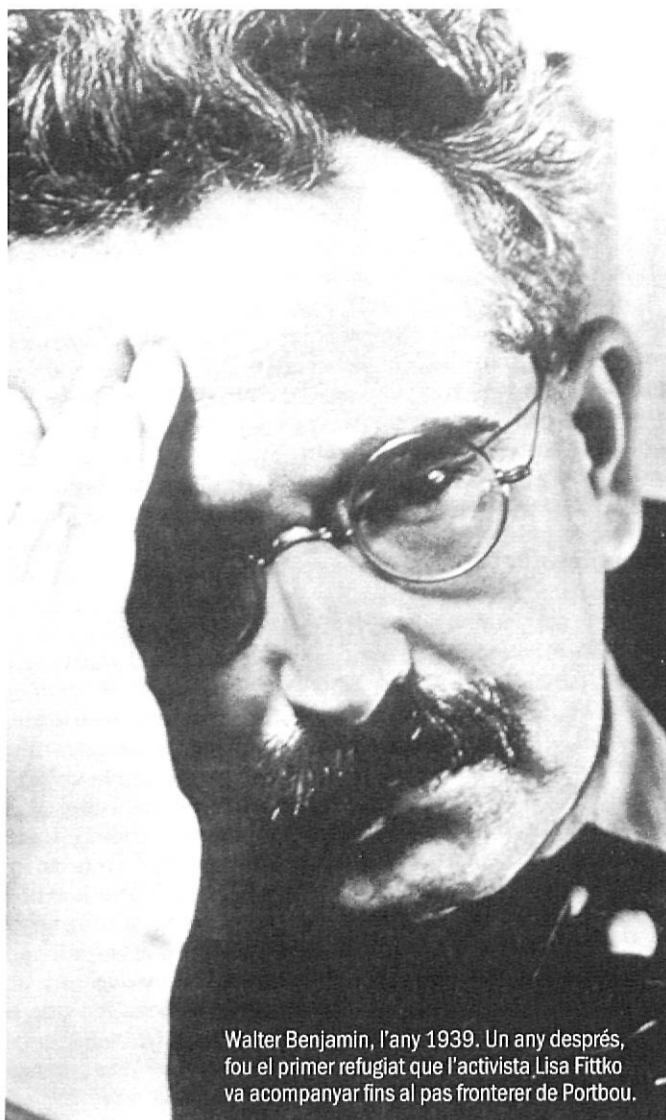

Història

De Marsella a Portbou: el Comitè de Rescat d'Emergència i l'èxode dels elegits

Eva Vázquez

Walter Benjamin, l'any 1939. Un any després, fou el primer refugiat que l'activista Lisa Fittko va acompanyar fins al pas fronterer de Portbou.

Una de les imatges més poderoses d'aquest segle XX que tan precipitadament semblen disposats a liquidar és un retrat de Walter Benjamin de l'any 1939, amb l'ample front apuntalat per una mà carnosa que li ombreja mitja cara i que només permet que s'exposi a la mirada del fotògraf un ull cavil·lós, fosc, en què centelleja una espurna d'audàcia tot i l'expressió general de fatiga. La fotografia va ser feta amb molta probabilitat a la Biblioteca Nacional Francesa, on Benjamin es recloïa gairebé cada dia per recopilar citacions amb vista a l'ambiciós assaig sobre la capital francesa i els seus reveladors passatges, però en qualsevol cas és anterior al seu confinament al camp de concentració de Gurs, prop de Névers, on al setembre d'aquell any van ser enviats molts altres exiliats alemanys arran de l'esclat de la guerra i la rancúnia consegüent contra els estrangers. Benjamin no va ser alliberat d'aquell camp fins tres mesos després, el temps suficient per conèixer entre els presoners l'activista txec Hans Fittko, que, el setembre de l'any següent, el posaria en contacte amb la dona que l'havia d'ajudar a travessar els Pirineus per fugir de la persecució nazi.

Una operació per a l'hegemonia cultural

La imatge d'aquesta travessia per la difícil ruta que separava Banyuls de Portbou, encara que en aquesta ocasió no es disposi de cap registre fotogràfic, és una altra de les icones fascinants i terribles que han quedat d'aquell segle que, un cop clausurat, s'entesta a seguir-nos i turmentar-nos. Perquè encara avui els excursionistes experimentats poden emboscar-se en aquells senders de la frontera altempordanesa i refer, provant de comprendre què significa grimpar no pas per tonificar-se, sinó per salvar-se, aquell pas clandestí que, fa seixanta anys, van emprendre Benjamin i centenars d'intel·lectuals europeus refugiats a França per iniciar-hi el camí d'un nou exili. Molts republicans espanyols i catalans, la majoria sense cap historial prestigiós que els servís d'aval, havien estat fent, des de l'any anterior, el camí invers, però cap d'ells no va rebre un suport polític tan decisiu com el que els Estats Units van estar disposats a oferir a l'elit intel·lectual atrapada a les tumultuoses ciutats del sud de França després de l'ocupació.

Llevat dels casos en què unes bones relacions amb personatges influents o una providencial intuïció del cataclisme que s'acostava van permetre sortides individuals i precoces del país, fins i tot abans que es consumés la invasió alemanya, la majoria dels artistes, escriptors i científics refugiats a França que van aconseguir escapar tot i haver estat sorpresos per la conquesta de París ho van fer a través de l'Emergency Rescue Committee (ERC), una organització creada a corre-cuita a Nova York tan sols dues setmanes després de l'ocupació, amb el beneplàcit del

Departament d'Estat nord-americà, que a mitjan agost de 1940 va enviar a Marsella un intermediari obscur anomenat Varian Fry perquè organitzés en poc més de tres setmanes la fugida d'una llista selectiva de dues-centes figures de la cultura i la política europees. Fry va demostrar ser molt més eficient del que els seus patrocinadors haurien desitjat: va allargar l'operació de salvament durant més d'un any, va ajudar a sortir de França unes 1.200 persones, va acabar proporcionant auxili indirecte a més de dues mil, i va tenir el mèrit d'exasperar en la mateixa mesura les autoritats de Washington i de Vichy fins al punt que el seu propi país va acabar retirant-li el passaport al setembre de 1941 per forçar d'una vegada el seu retorn als Estats Units.

Un bon nombre dels seus «clients», com Fry i els seus col·laboradors sovint anomenaven els desesperats que requerien els seus serveis, van poder fugir travessant a peu les muntanyes que separaven Banyuls de Portbou, aquell pas estret en què finalment conflüen els passatges del XIX que havia analitzat Benjamin i que assenyala el nou emblema que havia de prevaler al segle XX: no pas les galeries comercials ni la seva mercaderia, sinó els túnels de l'exili, les imatges de l'estranyament i l'exclusió. El novel·lista i historiador Heinrich Mann, la musa Alma Mahler, el novel·lista Franz Werfel, la pensadora Hannah Arendt, la cantant Lotte Leonard o el premi Nobel de medicina Otto Meyerhof van ser alguns dels protegits del Comitè de Rescat que van fer el

«No suporto la pudor del populatxo». Caricatura de Hitler inclosa en el llibre de dibuixos de George Grosz *El rostre de la classe dominant*, de 1921.

pas dels Pirineus, sovint en condicions penoses, sempre amb la por al cos, per iniciar el camí de l'exili nord-americà a l'estació internacional de Portbou. Però aquella organització fundada amb presses en un hotel de Nova York acabà oferint assistència a una llista fenomenal de trànsfuges: André Breton, Marcel Duchamp, Victor Brauner, Marc Chagall, René Char, Óscar Domínguez, Wifredo Lam, Wanda Landowska, Arthur Koestler, Max Ernst, Erich Itor-Kahn, Lion Feuchtwanger, Konrad Heiden, Siegfried Kracauer, Jacques Lipschitz, Jean Malaquais, André Masson, Walter Mehring, Alfredo Mendizábel, Max Ophüls, Alfred Polgar, Victor Serge, Jacques Schiffrin, Nelly Sachs...

Varian Fry va dirigir la missió de salvament de l'ERC del 14 d'agost de 1940 al setembre de 1941, en què el consolat americà li va denegar la renovació del passa-

La majoria dels artistes, escriptors i científics que van escapar de França a partir de 1940 ho van fer a través d'un Comitè de Rescat creat a corre-cuita a Nova York

Alma Mahler i Franz Werfel, a França, el 1940. La fugida pels Pirineus del seu grup es va endarrerir perquè Alma no havia trobat una maleta apropiada on guardar-hi els seus nombrosos barrets.

port, tot i que l'associació va mantenir encara les seves activitats fins al 2 de juny de 1942. Un cop convertit ell mateix en un indocumentat, Fry no va tenir més remei que tornar als Estats Units, on va reprendre la seva existència monòtona com a professor de llengües clàssiques, llengües mortes; va reprendre aquella vida discreta que havia menat abans de l'estada a Marsella, amb la diferència que ara tenia fitxa oberta als arxius d'individus suspectes de l'FBI. El seu gran error havia estat creure que una operació d'aquella envergadura, auspiciada per un govern que aleshores es considerava neutral, hagués estat planejada amb fins exclusivament filantròpics. Fry va convertir-se en un titella molest quan va estendre l'ajuda que els Estats Units avalava a un tipus de gent que ja no convenia, però quan va arribar el moment de desmantellar la parada d'aquell idealista inoportú, la feina ja estava feta: els americans ja s'havien endut d'Europa les llavors de la seva imminent hegemonia cultural;

havien guanyat la batalla per la cultura un any abans fins i tot d'entrar en guerra. La nòmina dels seus beneficiats, que alguns historiadors han batejat com «la llista de Schindler» en el camp de les lletres, la ciència i l'art, és un testimoni fonamental per conèixer quines eren les figures més rellevants de l'Europa de mitjan segle XX, però també és la prova que el temps fa uns retorts impredecibles: enmig de noms avui gairebé ignorats, clamoroses absències. Benjamin, per exemple, que malgrat tot va acabar fent la mateixa ruta dels Pirineus però amb un resultat fatídic, no figurava en la llista d'aquell comitè de salvament que els íntims anomenaven, familiarment, l'Emerescue.

L'últim paradís blau

El gran èxode europeu de 1940 no va començar amb l'anomenada «febre de les maletes» que havia abocat gran part de la població francesa a concentrar-se a les ciutats «lliures» del sud, sinó molt abans, amb els moviments migratoris dels

desarrelats de la Primera Guerra Mundial, dels russos proscrits pel realisme polític de la revolució bolxevic, dels desencisats per la debilitat física i moral de la República de Weimar, convertida en presa fàcil dels cadells nacionalsocialistes; tots ells havien anat a raure, a la dècada dels trenta, a París, la capital cultural del món, l'únic reducte aparentment civilitzat en aquella bàrbara Europa condemnada a la dispersió i la ruïna; i molts d'ells van acabar trobant-se, deu anys després, al cul d'ampolla del pas fronterer de Portbou. El pintor i dibuixant berlinès Georg Grosz, que va ser processat tres vegades a l'Alemanya prehitleriana, entre 1921 i 1932, per immoralitat i blasfèmia, delictes que la perspectiva històrica permet valorar ara com a crims més que honorables, havia declarat, finalment fastiguejat per l'interrogatori dels seus acusadors, que si la realitat mateixa no hagués estat immoral i mesquina, si el món fos tan bell i irreprotxable com el tribunal pretenia, ell, amb molt de gust, s'hauria dedicat a pintar angelets i berenades campestres; mentrestant, al·legava, continuaria representant mutilats de guerra, funcionaris corruptes i militars carnissers, escenes tan insolents i delictives com les que qualsevol ciutadà podia veure diàriament als carrers de Berlín. El mateix any 1932, acabat el tercer judici, Grosz es va exiliar als Estats Units.

La majoria d'exiliats, però, optaven encara aleshores per la bulliciosa París, convertida en una mena de sala d'espera internacional ocupada per milers d'estrangers que encara no sabien que tard o d'hora s'haurien d'embarcar i marxar. Mentre aquest moment no arribava, molts decidien passar-ho tan bé com poguessin, i una mane-

ra d'aconseguir-ho era passar el llarg i calorós estiu en alguna tranquil·la vila marinera, preferentment a la benigna Mediterrània. Tossa va ser un d'aquests últims paradisos, el «paradís blau», com el va batejar Marc Chagall. L'artista i crític Rafael Benet, que ha deixat el millor testimoni de les estades a la Costa Brava d'aquesta colònia estrangera, va ser qui va encunyar el cèlebre lema de «Tossa, Babel de les arts» en un número monogràfic de la revista *Art*, tot i que amb més freqüència s'hi referia, en el mateix article, com «Tossa, aquest racó de món». I el cert és que poc abans de 1934, quan Benet va redactar i publicar el seu extens reportatge, Tossa era un vilatge recòndit, gairebé verge i de difícil accés; un paradís tan secret que més aviat podia ser un erm. De fet, des de 1927, en què l'artista terrassenc va passar-hi la primera temporada estival, fins a 1933, la presència de visitants estrangers va ser excepcional; tan sols podia recordar els noms de Survage, Kramstyk i l'escultor Jean Matisse, i això sí, els de nombrosos catalans, tot i que només van ser-hi fidels, any rere any, Pere Créixams, Emili Armengol i el mateix Benet. El 1933, però, i no pas per casualitat el mateix any que Hitler s'ensenyoria del Reichstag, la colònia va augmentar considerablement; i el 1934 «el desplaçament de Montparnasse a la nostra platja havia pres unes proporcions extraordinàries».

Provant d'explicar-se l'atracció que un lloc tan amagat com aquell havia despertat entre els intel·lectuals que residien a París, Benet suggereix, mig en broma i mig seriosament, diverses hipòtesis: «La potabilitat de la nostra moneda, el malestar polític europeu, el relatiu

Varian Fry,
l'intermediari
que durant més
d'un any va ajudar
a sortir de França
1.200 persones
i va proporcionar
auxili a més
de dues mil.

bon preu dels marxants de sopa de la vila i la proximitat amb la frontera francesa». Sembla més convincent, però, l'argument que molts no es devien poder permetre els dispendiosos estiuueigs a Cotlliure, Cassis-sur-Mer o Saint-Tropez, els racons de moda entre els artistes d'anomenada, junt amb Eivissa, on el mateix Benjamin feu una breu estada; i més determinant encara devia ser la publicitat que Pere Créixams, que residia a París, segurament feia entre els seus amics i coneguts francesos.

Segui com sigui, entre 1933 i 1936 van passar per Tossa nombroses personalitats de la cultura europea, entre ells Jean Metzinger, George Kars, Henri Michaux, Georges Bataille, Dora Maar, Jules Supervielle, Henri de Monfried, Olga Sacharoff, Otto Lloyd o Mika Mikoum. Entre els estadants més coneguts, Marc Chagall va deixar una empremta memorable. Sempre reia, sempre somiava; «tot

el que per a nosaltres és absurd en el cor de Chagall està organitzat amb una lògica enorme», escrivia amb fascinació Benet. No hi havia dubte: l'artista rus era «un maragallia com una casa». «Sentir-lo parlar, amb la seva veu melosa, dels problemes de la vida i de la mort, de l'enyorança del seu país, sobre la bellesa del món terrenal [...], hom sembla que torni a sentir la veu del nostre gran poeta, el líric de la paraula viva». Chagall va correspondre a aquesta admiració batejant el poble com el «paradís blau» i regalant als seus amics catalans, ell, que sabia tan bé què significava haver de marxar del lloc de naixement i buscar-lo en cada paisatge estranger, un magnífic consell: «Per conèixer bé el vostre país, hauríeu d'anar a Rússia. Per això he vingut ací, per tal de conèixer millor el meu. Quina semblança subterrània tan pronunciada!». André Masson va ser un dels últims a afegir-se a la Babel i l'últim de marxar-ne. El

Per als membres del Comitè de Rescat, l'única via de sortida era passar els Pirineus, agafar el tren a Portbou i travessar tot Espanya fins a embarcar-se a Lisboa

Hans i Lisa Fittko, a Marsella, el 1941. Aquesta parella d'activistes es van convertir en els guies dels grups de refugiats que Varian Fry els enviava, dos cops per setmana, al seu amagatall de Banyuls.

1934, cansat de les disputes gregàries de París, es va decidir a travessar tot Espanya, a peu, en tren i en òmnibus. Va arribar fins a Andalusia i, en pujar, va quedar-se a Tossa, on va allotjar-se en una casa de mariner davant del portal medieval de la Vila Vella. Va viure-hi fins que els avalots de la Guerra Civil Espanyola van ser massa preocupants per allargar-hi l'estada. De retorn a París, la calma —una calma enrarida, però— ja només va durar tres anys.

Tant Masson com Chagall van figurar a la llista del Comitè de Rescat americà. Al final del seu article, Rafael Benet ja deixava

entreveure que aquell estiueig feliç a la mar de Tossa era remogut per una agitació subterrània i amenaçadora, un pressentiment de provisionalitat, de temps regalat abans que s'imposés el rugit de les feres: «He pogut constatar en la majoria de pintors de la Babel de Tossa una certa decepció humana i estètica. Els francesos i els alemanys, que feren la guerra, daïsen cada dijous al pati de la pensió Steyer, sense recordar-se de les ferides que porten alguns d'ells. Francesos i alemanys es parteixen sovint el licor en la mateixa taula, i molts d'ells comparteixen un cert fàstic profund per la política dels governs respectius. Tothom ha perdut la guerra, vet-ho aquí. Els que més l'han perduda, però, són aquells que, després d'haver complert amb llurs deures envers la pàtria, han estat foragitats de la terra llur per qüestions polítiques o racials».

Una organització d'emergència

El polvorí d'Europa va esclatar finalment al setembre de 1939. Encara no un any després, el juny de 1940, els alemanys feien la desfílada triomfal als Camps Elisis. Als Estats Units, la caiguda de París es va viure amb preocupació. Tal com ho explica en les seves memòries Mary Jayne Gold, una rica hereva de Chicago que col·laborà amb l'equip del Comitè de Rescat a Marsella (*Crossroads Marseilles 1940, 1980*), a Nova York tothom va saber que a partir d'aquell moment una cultura de tradició centenària —«la casa espiritual», «la residència de l'ànima», en diu— estava en perill. Però ningú, fora de compadir aquella tradició suposadament agònica, no va prendre cap iniciativa, fins que es va conèixer el contingut

de l'article dinovè de l'armistici francoalemany, signat el 22 de juny de 1940: «Tots els presoners de guerra i presoners civils alemanys, inclosos els acusats i els processats que hagin estat arrestats i condemnats per accions comeses a favor del Reich alemany han de ser lliurats sense dilació a les tropes alemanyes. El govern francès està obligat a entregar, si en rep la petició, tots els súbdits alemanys que indiqui el govern del Reich i que es trobin a França, tant a les possessions franceses, com a les colònies o als territoris sota protectorat o sota mandat».

Aquesta darrera demanda ha estat presentada, pels exegetes posteriors de la intervenció americana en la salvaguarda d'aquella intel·lectualitat amenaçada, com la principal justificació de la creació del Comitè de Rescat. De fet,

Georges Kars i Marc Chagall a Tossa, el 1934. Chagall va fugir als Estats Units amb els intel·lectuals del Comitè de Rescat; Kars s'acabà suïcidant a Suïssa el 1945.

Varian Fry va utilitzar l'expressió de l'armistici traduïda a l'anglès, *surrender on demand*, com a títol de les seves memòries. I la pregunta següent és inevitable: què hi feien, doncs, en la llista aprovada pel Departament d'Estat nord-americà, noms com els de Marcel Duchamp, René Char, André Breton, Benjamin Péret, André Masson o Marc Chagall, si l'article dinovè es referia tan sols a ciutadans alemanys? Evidentment, la interpretació d'aquest edicte per part de la Gestapo devia ser prou elàstica per incloure insurrectes de qualsevol nacionalitat, però el cert és que el pànic es va estendre veritablement entre la població el 3 d'octubre de 1940, quan el govern de Vichy va promulgar les vergonyoses lleis antisemites. De fet, Chagall no va accedir als precs dels agents de l'ERC que des de l'agost li brindaven la fugida del país fins que no va tenir notícia de la persecució contra els jueus. Potser convé subratllar que, en comparació amb Europa, els Estats Units tenien a final dels anys trenta un pes cultural molt menys important del que s'hi dona avui dia. El mateix Rafael Benet ho demostrava indirectament quan, lamentant-se de l'excés d'artistes que hi havia el 1934, que dificultava la discriminació entre els bons i els dolents, declarava: «A França hi ha setanta mil pintors; a Alemanya, quaranta-dos mil, als Estats Units, potser cinquanta mil». És l'únic país respecte del qual expressa dubtes sobre el nombre i, en tot cas, per l'extensió geogràfica, és realment un nombre menor. Aquella clàusula de l'armistici va representar, fet i fet, un autèntic «regal de Hitler» per als americans, tal com el va qualificar el crític Robert Hughes,

El crític d'art Georges Duthuit i el pintor André Masson, al balcó de la casa que l'artista tenia llogada davant la Vila Vella de Tossa, el 1934.

perquè a partir d'aleshores ja no els caldria creuar l'Atlàntic per trobar la «residència de l'ànima»: ja la tindrien a casa seva.

La creació del Comitè de Rescat d'Emergència va ser, en el primer moment, una iniciativa de membres d'institucions eclesiàstiques i acadèmiques. El primer a fer una crida a la mobilització va ser el Dr. Reinhold Niebuhr, un eminent teòleg que presidia l'American Friends of German Freedom, una organització creada el 1936 per donar suport a la clandestinitat antinazi d'Alemanya. Karl Frank n'era el director. Pocs dies després de la signatura de l'armistici, l'associació va organitzar un dinar al luxós hotel Commodore de Nova York per sensibilitzar la classe benestant nord-americana de la situació dels refugiats de França i

per recaptar fons amb vista a oferir-los suport financer i, en cas que calgués, assistència logística per a una eventual sortida del país. Al dinar, van assistir-hi unes dues-centes persones, entre elles Erika Mann, filla de Thomas Mann, que va parlar dels esforços del seu pare per fundar a Califòrnia una organització d'auxili semblant. Aquella mateixa tarda es va crear l'Emergency Rescue Committee.

El primer obstacle que va haver de superar la nova organització van ser les quotes d'immigració del mateix govern nord-americà, estrictes i restrictives. No servia de res ajudar els refugiats a sortir de França si després se'ls impedia l'entrada als Estats Units. El Comitè, segons coincideixen a recordar els promotors de la iniciativa en les seves memòries, van sol·licitar la mediació de la mateixa Eleanor Roosevelt, que, en una proesa digna de les millors mestresses de casa, va convèncer finalment el seu senyor marit, el president dels Estats Units, perquè ampliés la quota d'immigrants. Fa ben bé riure que es vulgui presentar l'èxit d'una operació d'aquell calibre com el resultat de la bona voluntat de la senyora Roosevelt: aquella prerrogativa mai no hauria estat atesa si el govern dels Estats Units no hi hagués vist un benefici, i el cas és que el permís no va arribar fins que els alts funcionaris de la Casa Blanca van veure els noms il·lustres que hi havia a la llista de refugiats. Miriam Davenport, una altra de les col·laboradores de Fry, recordant les facilitats en l'expedició de visats que el consolat americà ofería als demandants que demostraven la seva prosperitat econòmica, en contraposició a la indiferència amb què tractava els

Hannah Arendt i Heinrich Blücher, als Estats Units, el 1950. Benjamín va confiar al matrimoni el manuscrit de les *Tesis sobre la filosofia de la història* poc abans d'iniciar la travessia pels Pirineus.

que no podien aportar res per mercadejar-hi, explica que aviat va comprendre que allò que interessava el seu govern era el negoci («the business of my government was business»). No obstant això, la identitat dels responsables d'aquella selecció que va fer que el govern transgredís les seves pròpies lleis d'immigració no és del tot clara. Sovint s'ha atribuït a Peggy Guggenheim, Thomas Mann i Jules Romains, però també als representants de l'emigració centreeuropea que ja eren instal·lats als Estats Units i que desitjaven sobretot salvar activistes polítics. El director del Museu d'Art Modern de Nova York, Alfred H. Barr Jr, i la New School for Social Research van afegir-hi també els seus noms. Era una llista de moltes mans, de molt diversos interessos.

A mitjan juliol de 1940, després d'entrevistar nombrosos corresponsals estrangers, líders sindicals i professors eminents, l'ERC encara no havia localitzat, però, la persona idònia perquè es fes càrrec de la missió: alguns eren massa coneguts per encomanar-los un treball que requeria sobretot dis-

creció; d'altres eren massa temeraris. Aleshores es va presentar com a voluntari un desconegut de 32 anys anomenat Varian Fry. Era de bona família, havia estudiat a l'escola preparatòria de Hotchkiss i s'havia graduat al departament de clàssiques de Harvard. Coneixia el francès i l'alemany, i estava familiaritzat amb l'obra de molts dels intel·lectuals que es pretenia rescatar. Ara bé, no tenia cap mena d'experiència en el treball de camp ni en tasques d'espionatge i salvament; només repetia, una vegada i una altra, que el 1935 havia vist personalment, durant una estada a Berlín com a corresponsal de l'American Friends of German Freedom, la crueltat de les milícies hitlerianes en el primer pogrom contra els jueus. Amb això, i a falta d'un candidat millor, n'hi va haver prou: a principi d'agost de 1940 Fry es va embarcar amb un cliper rumb a Lisboa per dirigir-se, des d'allà, a la populosa Marsella.

El Château Espère-Visa

En temps de crisi, la veu dels petits buròcrates s'eleva per damunt de

totes les altres. Varian Fry i l'equip de col·laboradors que va reclutar les primeres setmanes d'estada a Marsella ho van comprendre de seguida. Com que per a l'operació caldria servir-se de mitjans poc ortodoxos, van crear una oficina d'assistència als refugiats, perfectament legal a la França de Vichy, que van utilitzar com a tapadora, amb el nom de Centre Américain de Secours, oberta al carrer Grignan, prop del port vell. L'equip el formaven dos entrevistadors alemanys; un aristòcrata austríac, *Franzi von Hildebrand*, conegut com Monsieur Richard; el tresorer, Heinz Ernst Oppenheimer; la secretària de Fry, una jove polonesa, Lena Fischmann, que havia treballat per a una organització jueva a París, i Albert O. Hirschman, conegut com Albert Hermant, que havia fugit d'Alemanya el 1933 i havia participat en la Guerra Civil Espanyola. Hermant, que Fry anomenava amicalment Beamish, era de molt el membre més important del grup, l'encarregat d'obtenir documents i diners al mercat negre. Per la seva banda, Varian Fry era el responsable de les negociacions amb el consolat americà, de les relacions amb els caps d'altres agències de socors i del trasllat dels intel·lectuals dispersos per les ciutats del sud de França a la seu marsellesa.

La majoria d'aquests refugiats van ser amagats en bordells mentre es resolien els tràmits de la seva documentació, fins que l'octubre de 1940 els membres del Comitè van descobrir una espectacular mansió al port vell coneguda com Air Bel, que es van decidir a llogar, per tretze dòlars al mes (una autèntica ganga per a aquells americans rics), amb l'objectiu d'allotjar-hi,

Varian Fry va morir en l'oblit més obscur, sense veure reconegut oficialment l'incríble regal que havia fet a la cultura nord-americana

fins al moment propici de la seva partida, els convidats més il·lustres. Aquí passaren els últims dies del seu sojorn francès André Breton, la seva dona i la seva filla; Marc, Bella i Ida Chagall, i el surrealista Víctor Serge amb la seva companya Laurette Séjourné, entre altres artistes. Disposaven de totes les comoditats, inclosos un cuiner i una minyona. El grup de surrealistes fins i tot s'hi va entretenir creant un joc de cartes estrafolari, «el joc de Marsella», i com que en el fons el motiu de la seva estada en aquell casalot era dramàtic, a Víctor Serge se li va acudir batejar el lloc amb un nom divertit, el Château Espère-Visa. És singular el paral·lelisme que hi ha entre aquesta mansió i els seus estadants privilegiats i el Château de Roissy-en-Brie, als afores de París, on a la mateixa època s'hos-tatjaven uns quaranta escriptors republicans, espanyols i catalans, amb el suport financer d'un grup d'intel·lectuals francesos. La seva situació, no cal dir-ho, amb bona manutenció i excel·lents contribucions econòmiques, contrastava enormement amb la de la gran massa d'apàtrides anònims que esperaven també l'oportunitat d'un exili segur. El cartellista Carles Fontserè ho denunciava amb insistència en el segon volum de les seves memòries, referint-se al cas dels refugiats republicans: «Tant el SERE com la JARE, que gaudien d'un capital multimilionari, van ser incapaços de crear uns centres d'informació on el refugiat anònim, prescindint de la seva categoria social i de la seva militància política o sindical, fos atès amb un mínim de correcció. De fet, els capitosts polítics i els seus acòlits feien pinya per protegir-se de la massa anònima tancant-li totes les

portes. Així mateix, les grans democràcies anglosaxones, els Estats Units i la Gran Bretanya, que tenien sobrada capacitat econòmica per pal·liar la magnitud del problema, no ens van obrir la porta, com l'obriren als jueus després de la Segona Guerra Mundial. Anglaterra sols va consentir l'entrada d'unes poques personalitats, i els Estats Units no va admetre com a tal ni un sol refugiat espanyol». Certament, sí que van obrir les portes a la colla selecta del *château*. L'activista Lisa Fittko, una de les persones que, com a guia, més va contribuir a fer de la ruta Lister un autèntic corredor cap a l'evasió, corrobora la desemparança en què es trobaven els exiliats anònims explicant que els centres d'acolliment comuns eren els primers

llocs que havien d'evitar els refugiats, perquè cada nit les autoritats hi feien batudes per arrestar els estrangers i els indocumentats i enviar-los als camps de concentració, francesos o alemanys.

Per als membres del Comitè de Rescat, l'única via de sortida era passar els Pirineus, agafar el tren a Portbou, travessar tot Espanya fins a Lisboa i, allà, esperar que sortís un vaixell amb destinació a Amèrica del Nord (més endavant, les alternatives s'eixamplaren amb la possibilitat d'embarcar els refugiats més problemàtics a Marsella mateix en direcció al nord d'Àfrica amb papers falsos de desmobilització). Per emprendre aquest itinerari amb un mínim de garanties calien un munt de papers: un passaport vigent, un visat per anar a l'estranger, un afidàvit que servís d'aval al refugiat al país receptor, visats de trànsit per a Espanya i Portugal, un visat de sortida de França i un salconduit per travessar la frontera. La «clientela» del Comitè de Rescat, formada majoritàriament per apàtrides i, doncs, indocumentats sense cap opció d'aconseguir un visat de sortida, va haver de recórrer a la falsificació, primer amb la complicitat del cònsol txec —el qual generosament els va proveir de passaports autèntics que cada titular inscriví amb un nom de la seva elecció, tot i que per evitar les sospites que provocava que de sobte tants de txecs desitgessin abandonar França, aviat es van aconseguir també passaports lituans i polonesos— i després amb la cooperació de l'il·lustrador austríac Bill Freier, que ocupava l'espera dels seus propis documents dibuixant-ne per als altres i que va acabar essent arrestat i enviat a Buchenwald i després a Auschwitz, on miraculosament va sobreviure.

Siegfried Kracauer en una imatge de 1930, tres anys abans que els seus llibres fossin cremats públicament pels nazis.

Benjamin Péret, Jacqueline Lamba i André Breton, de vacances a Canàries, el 1934. El març de 1941 tots tres embarcaren a Marsella en un vaixell en direcció a la Martinica, on s'estaren un mes abans de partir als Estats Units.

Al pas fronterer de Cervera, si els gendarmes es mostraven prou disposats, els trànsfuges podien entrar a Espanya en tren; si no, havien de travessar la muntanya a peu. Fry tenia, amagat darrere un mirall a la seva habitació de l'hotel Splendide, un mapa amb la ruta boscosa que conduïa a Portbou i que permetia copiar als reduïts grups que cada setmana emprenien l'excursió. Sempre, però, se'ls advertia que, un cop passat el coll, forçosament havien de presentar-se al lloc duaner de la frontera espanyola perquè els segellessin els visats; els que oblidaven aquest tràmit acabaven a la presó de Figueres. En aquest trànsit clandestí va ser essencial la col·laboració de Lisa Fittko, la dona que al setembre de 1940 havia conduït Walter Benjamin a Portbou. Era la primera vegada que feia aquella travessia, i l'èxit amb què s'havia resolt —encara havia de passar un temps abans que sabessin que Benjamin s'havia suïcidat— va ser una garantia suficient perquè Varian Fry veiés en aquella dona la salvació de molts dels seus protegits. A l'octubre, Lisa Fittko, junt amb el seu marit, Hans Fittko, van començar les expedicions per la ruta Lister, dues cada setmana. Al llarg de sis mesos, van ajudar a tra-

versar la frontera més d'un centenar de persones, fins que ells mateixos van exiliar-se a Cuba.

Si bé la llista elaborada a Nova York incloïa només dos-cents noms de prestigi, al llarg de l'operació se n'hi van anar afegint molts més, la majoria d'esquena als patrocinadors nord-americans, i molts, sens dubte, que mai no haurien estat aprovats. Les ordres del Comitè de Rescat eren clares: havia de salvar exclusivament intel·lectuals, polítics o artistes, per la qual cosa els refugiats que espontàniament s'adreçaven al Centre Américain de Secours de Marsella en demanda d'auxili havien de demostrar el seu domini en qualsevol àrea de cultura. Això comportava que el demandant fos avalat per algú en qui Varian Fry confiés o, en el cas d'alguns artistes, que haguessin de demostrar la seva capacitat fent un dibuix d'urgència del port vell que posteriorment avaluava una estudiant d'art, Miriam Davenport. Aquest procés de selecció ha estat una de les principals crítiques contra l'equip de Fry, que se'n va defensar en les seves memòries al·legant no solament que la seva missió original era ajudar precisament intel·lectuals, sinó també que aquestes persones eren les que corrien més perill sota el nazisme.

En qualsevol cas, però, el Comitè va acabar ajudant un bon nombre de persones que no pertanyien a les seves categories prioritàries. Això, a Fry, va costar-li molt car. El novembre de 1941, de retorn als Estats Units, va iniciar una intensa campanya contra l'avora política d'immigració americana, que va qualificar d'«estúpida» en unes declaracions recollides per *The Washington Post*. El desembre de 1942 va escriure encara un article al *New Republic* titulat «The massacre of Jews in Europe», en què informava tant el públic com l'Estat del destí que esperava els jueus d'Europa que eren enviats als camps nazis. El 1945 va publicar un llibre sobre les seves activitats a Marsella, *Surrender on demand*. En aquella primera edició, les dures crítiques que llançava contra la política americana van ser atenuades o directament censurades. El 1967 va morir en l'oblit més absolut. El seu propi país no li va retre cap reconeixement per l'increïble regal que havia fet a la cultura nord-americana fins fa molt pocs anys, en què el secretari d'Estat Warren Christopher va demanar disculpes públicament pel tracte que havia rebut. El govern d'Israel s'hi va avançar declarant-lo, el 1995, «home exemplar entre les nacions», junt amb Oskar Schindler i Raoul Wallenberg, i reservant-li un lloc d'honor al Memorial de l'Holocaust. El govern de De Gaulle va nomenar-lo poc després Cavaller de la Legió d'Honor. Però Fry no va poder gaudir d'aquelles tardanes distincions. Aquests mesos es compleix el seixantè aniversari de l'èxode dels elegits.